

Волинь часів Другої світової війни у чеській літературі факту

О. А. Погребняк

Кафедра слов'янської філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, Україна

*Corresponding author. E-mail: alenapogrebnyak@ukr.net

Paper received 17.01.17; Accepted for publication 25.01.17.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню модальності образу багатонаціональної Волині в роки війни в сучасній чеській літературі факту. На прикладі родинної саги І. Оліча та мемуарів Я. Єлінека деконструється опозиція чехи-українці у парадигмі Свій-Чужий. Із залученням історико-культурологічного контексту розглянуто основні принципи поетики цих творів, здійснено їх порівняльний аналіз. З'ясовано апокаліптичний модус Волині часів Другої світової війни у творі І. Оліча та діалогічний християнський підхід Я. Єлінека до відтворення подій війни на Волині та образів українців.

Ключові слова: чехи, образи українців, Волинь, війна, Свій-Чужий.

Актуальними проблемами, які нині хвилюють не лише наукову спільноту, а й увесь світ, є політична і трудова міграційні кризи, масове переселення народів та посилення міжетнічної напруги у суспільствах, які, здавалося б, давно перестали бути монокультурними. На цьому тлі по-новому звучать тексти, що розказують старі історії про зустріч Свого та Чужого, Я та Іншого.

Помітним явищем сучасного літературного процесу у Чеській Республіці стали художні твори, присвячені темі чеської еміграції на Волинь, яка почалася ще в 60-х роках позаминулого століття. За жанром більшість цих творів належить до літератури факту (хроніки, мемуари, автобіографічні оповідання, спогади, родинна сага), основною художньою стратегією є дискурс свідчення, документалізм та автобіографізм. Окрім поодиноких випадків, спільними рисами у поетиці є контрастність автообразів та гетерообразів в парадигмі Свій-Чужий, спостерігається також певна клішованість і стереотипність у авторських підходах до конструювання образу України (Волині) часів Другої світової війни та перших повоєнних років. Попри те, що проблематика чужості в міжнаціональній взаємодії тривалий час знаходиться нв вістрі наукового інтересу серед антропологів, соціологів, філософів та культурологів України та зарубіжжя (праці Б. Вальденфельса, А. Ігнатенко, Т. Колосок, К. Мальцевої, О. Нагорної, Г. Солдатової, Р. Шукурова та ін.), а також попри україноцентричну тематику, ці твори раніше не були об'єктом літературознавчих досліджень в Україні і не перекладалися українською мовою.

Метою статті є дослідження модусу Волині часів Другої світової війни в сучасній чеській літературі факту та порівняльний аналіз його поетологічних моделей на прикладі родинної саги Іржі Оліча («*Volynský dalekohled*» / „Волинський телескоп”, 2006) і мемуарів Яна Єлінека («*Pouštěj chléb svůj po vodě. Mé vzpomínky*» / „Пускай хліб свій по воді. Мої спогади”, 2003). Прочитання зазначених творів у ключі мультикультурної методології із застосуванням історико-типологічного, соціологічного, біографічного, імагологічного та частково рецептивного підходів дають змогу розкрити та оприятити специфіку авторських дискурсів, іноетнокультурного контексту, естетичної рецепції діалогу Я з Іншим та її авторської імплікації в художньому тексті.

Розглядаючи модус (modus – лат. міра, спосіб) «як дискурсивну категорію, що фіксує в тексті результат

пізнавального процесу мовця, спрямованого на ту чи іншу ситуацію, що стала об'єктом авторської референції, рефлексії та аксіології» [5, с. 19], можемо говорити про відтворення засобами літератури образу іншої країни, «Чужого» народу, його історії та культури як модусу, що формується у суспільній масовій свідомості в результаті комплексної взаємодії з реальністю, частиною якої є історичні міфи, ЗМІ та літературні твори, які здебільшого цю реальність і створюють. Відтак, можемо говорити про утворення соціокультурного ланцюга суспільна думка – літературний твір – суспільна думка з поширенням відповідних авторських конотацій і модусів за принципом так званої “ланцюгової реакції”.

У «Волинському телескопі» Іржі Оліча (1947 р.н.) на широкому історико-культурному тлі описується історія родини письменника від переселення прадіда на Волинь і аж до поетапної репатріації усіх гілок роду Олічових (на історичну Батьківщину). Нашу увагу привернула принципова відмінність модальності образу Волині довоєнної пори (у першій частині книги) та часів Другої світової війни. У другій частині твору топіка “ідилії” (відповідний модус Волині) вразно змінюється топікою “хаосу”. Автор, зокрема, пише про насильницьку колективізацію, голодомор, інші прояви сталінського терору на Україні та реакцію світу на нього [9, с. 150]. Волинь цього часу – «земля без пана, де розквітала злочинність» [9, с. 179], її образ конструюється в апокаліптичних вимірах. «Скрізь добре, а вдома найгірше» – перефразовує відому приказку автор, описуючи післявоєнну добу. Коли «герої Зборова та учасники інших славних битв» [9, с. 138] повернулися на Волинь, їхній Глинськ був подібний на інші волинські села, «села, де все занепадало і перетворювалося на пустку. Також там велись розбої, крадіжки та всі види насильства, яке приносять армії воюючих сторін» [9, с. 138]. Але якщо десь насильство припинилося і його наслідки вдалося ліквідувати, на західній Україні роками тривав терор, запустіння, хаос як вияв безвладдя, «хоча саме тут парадоксально влади змінювали одна одну, до влади приходили банди самозваних вождів, утікачів із царської, а згодом із більшовицької армії, а також українці, які хотіли Україну повернути власному народу. Але були то бандити і кожен, хто говорив про народ, думав передусім про себе і своїх людей» [9, с. 138-139]. Збірний клішований образ українців, здебільшого ототожнений із бандерівцями, тут існує як

уніфікований варіант антигероїв-злотворців із чарівних казок, які чинили криваву наругу над представниками інших національностей, «перестривали людей на дорогах і вбивали» [9, с. 139], «знищили у Глинську цілу гілку роду (Олічових)» [9, с. 111]. Ї. Оліч підкреслює сплеск міжнародної ворожнечі на Волині цього часу, де чехи і поляки постають невинними жертвами жорстокості українців – людей без честі та милосердя, безжальних убивць.

Сучасні історичні, культурологічні та соціологічні розвідки у Чехії (Д. Дрбоглав, М. Кніжак, Ї. Лудек, Ї. Мусіл) та в Україні (Р. Голик, Т. Колосок, О. Чужа) переконливо доводять, що модальність образу українця часів Другої світової війни та перших повоєнних років формувалася в культурно-інформаційному просторі Чехословаччини під впливом та за участю ідеологів Радянського Союзу, що доклали максимум зусиль до нагнітання недовіри до українського етносу в цілому. Зокрема, діяльність української громади у Празі протягом Другої світової війни була пропагована як колаборація. Пізніше і бандерівців – воєнків української повстанської армії (УПА), які боролися за незалежність України, почали оцінювати лише в негативних категоріях як небезпечних злочинців. Відтоді їх назва у суспільній масовій свідомості громадян Чехословаччини стала синонімом фашистів, убивць і грабіжників, які несли загрозу чехословацьким землям після Другої світової війни [2; 3; 4; 6]. По суті, штучно сформований стереотип «українця-бандерівця» стає результатом маніпуляцій реальністю, продуманої і послідовної презентації «бандерівця» в прокомуністично спрямованих засобах масової інформації.

Слід згадати центральний друкований орган Комуністичної партії Чехословаччини – газету «Руде право». Заснована 1920 р., вона відіграла роль пропагандистської трибуни пануючого режиму. Важливе значення мали також також деякі історичні та художні видання на тему повоєнної України («Спалена земля» / «Spálená země» В. Ярницького, «Справа про акцію Б» / «Zpráva o Akci B», 1994 військового історика Я. Фіали), телефільми і кінофільми. У 1976-1979 рр. на телебаченні транслюється популярний серіал «Тридцять випадків майора Земана» / «30 případů majora Zemana», знятий за сприяння і на замовлення Центральної редакції армії, безпеки та оборони Чехословацького телебачення та покликаний пропагувати діяльність апарату внутрішньої безпеки соціалістичної Чехословаччини і таврувати противників комуністичного режиму. Події у серіалі відбуваються між 1945 та 1973 рр., зокрема, серія «Рубінові хрести» / «Rubínové kříže», присвячена подіям 1947 року, висвітлює боротьбу доблесного майора Служби національної безпеки зі злочинною бандою бандерівців, що намагаються незаконно проникнути на територію Чехословаччини.

Така інформаційна політика використовувалася Комуністичною партією Чехословаччини (як до прийняття влади в лютому 1948 р., так і протягом свого панування до 1989 р.) для створення образу ворога з метою дискредитації і нищення українських націоналістів, і, безумовно, сприяла формуванню та

утвердженню негативного стереотипу «українця-бандерівця» у суспільній думці.

Наслідуючи цю тенденцію, Ї. Оліч некритично ретранслює у своєму романі нав'язані ідеологічні міфи щодо сприйняття України як теми і топосу, поширюючи їх на характер українсько-чеських міжнародних взаємин на Волині у період Другої світової війни, на усю парадигму образів українців. Про останні роки війни на Волині Ї. Оліч пише: «Бандерівці забили і замордували більше чехів, ніж воюючи держави, німці і росіяни» [9 с. 179]. Автор уточнює: «убивство не було лише вбивством; казали, що все це робиться заради людей і вся ця кров чужинців тече задля свободи народу» [8, с. 179]. «Був то цілковитий занепад тієї волинської ідилії, коли впродовж десятиліть поруч проживали представники різних народів, рас та віросповідань» [9, с. 181].

Такий авторський модус Волині часів війни та образів українців у цілому прикметно парадоксальний ще й з огляду на те, що перу Їржі Оліча, публіциста та есеїста, належить низка літературознавчих праць, присвячених творчості Якуба Демла (зокрема, «Читання про Якуба Демла» / «Čtení o Jakubu Demlovi», 1993). Якуб Демл (1878 - 1961) – католицький священник, відомий чеський поет, перекладач і критик, що належить до так званого католицького напрямку у чеській літературі [10]. Католицький напрям (чеськ. – katolický směr) розвинувся в чеському письменстві у першій половині ХХ століття і визначається християнсько-гуманістичною духовною орієнтацією авторів, вірою в абсолютну непохитність християнських моральних засад, ідеал божественного права та авторитету, поверненням до барокової поетики і активними пошуками виходу з кризового стану суспільства. Окрім Я. Демла, до католицького напрямку зараховують поетів Я. Заграднічека, Я. Дюриха, Б. Рейнека, В. Вокколека, Й. Костогриза, Ф. Лазецкого та ін. Після війни творчість цих письменників була пропагована як колаборація і заборонена, багатьох було позбавлено волі. В літературу чеські письменники католицького напрямку змогли повернутися аж у 60-ті роки минулого століття [7, с. 393-395].

На відміну від Ї. Оліча, у книзі спогадів чеського священника Я. Слінека (1912–2009) «Пускай хліб свій по воді. Мої спогади» [8] волинські події, образи і топоси цього часу інтерпретовано у принципово іншій модальності. У творі ретроспективно відтворюється життєвий шлях священника, значна частина присвячена спогадам про перебування на Волині у роки Другої світової війни. Мемуари Я. Слінека описують ті ж криваві події міждержавних та міжетнічних протистоянь, але крізь призму світобачення особи, законнірністю духовного християнського життя якої є універсальний етичний імператив толерантності до Іншого, вселюдської рівності, готовності творити добро і дарувати прощення. Твір реконструює події минулих років у пам'яті глибоко віруючої людини, чие покликання – рятувати людські душі. Саме це надає авторові імунітет до спрощення і схематизму в судженнях та оцінках.

Назва книги є частиною біблійної цитати зі Старого Заповіту, з книги Еклезіаста, авторство якої приписують царю Соломону. Повна назва цієї книги: «Кни-

га Проповідника, сина Давидового, царя в Єрусалимі», а цитата з неї є одночасно життєвим кредо чеського священика: «Хліб свій пускай по воді, бо по багатьох днях знов знайдеш його» [1, с. 818]. Автобіографічний герой, усвідомлюючи гуманістичний пафос Еклезіастової настанови, органічно дотримується Божих заповітів. Для нього важливою і природною є віра у ці істини, оскільки концепція, репрезентована в Книзі Пророка, є спроектованою в майбутнє, а власні думки та вчинки автора суголосні ідеям, закладеним у Біблії: «Хоча вдома було мало хліба, але вдосталь любові, тож були там і миті радості. Я бажав би, щоб слова любові падали на родючий ґрунт. Спіткає Вас добро чи зло, радійте Богові» [8, с. 3].

Автор цих слів у 1937 р. як молодий священик-євангеліст прибув до Купічова, одного з найбільших чеських поселень на Волині, де на той час проживало близько тисячі чехів, третина з яких – протестанти, і залишився тут на сім років. Головна заслуга Я. Єлінека полягала в тому, що йому вдалося примирити католиків із протестантами, які до того перебували у конфронтації. За власними словами автора, що підтверджувалися праведними ділами, він не розділяв людей ні за конфесійною, ні за національною приналежністю: «Усі ми однакові, хоча дороги наші й розходяться» [8, с. 3]. Під час війни дім священика та довірена йому церква (дім Божий) ставали надійним притулком для усіх переслідуваних. Багато людей, а часом цілих родин завдячують йому за це життям: поляків, євреїв, чехів, українців. Пізніше разом із дружиною він був медиком в армії Людвика Свободи, отримав декілька військових нагород. Разом із армією Єлінеки повернулися до Чехословаччини, де і зосталися після закінчення війни. Я. Єлінек назавжди залишився активним противником комуністичного режиму, послідовно розвінчував ідеологічні міфи Радянського Союзу – «того жебрацького раю» [8, с. 159], ніколи не приховував своїх поглядів, і вже після війни в тоталітарній Чехословаччині піддавався утискам влади за свою громадянську позицію (був ув'язнений на два роки). Тривалий час після звільнення через заборону священицької діяльності мав дозвіл займатися лише робітничими професіями. До духовної пастирської праці він зміг повернутися в місті Орачові вже після «оксамитової революції» 1989 р.

Особлива природна чутливість до людського горя позначилася на особистій позиції та конкретній діяльності Я. Єлінека під час воєнних років, спогади про ці часи лягли в основу твору. Автор повстає проти бруталності та насильства у будь-яких формах та ідеологічних обгортках, байдуже, фашизму, комунізму чи

націоналізму: «Сталін був виродком та вбивцею, і саме таким монстрам поклонялися у ХХ столітті. Комуністам я пробачив, але комунізм ненавиджу» [8, с. 188]. Автор проголошує імператив милосердя та любові до ближнього, божественної природи та найвищої цінності кожного людського життя. Його Волинь – місце страждання людей, які потребують допомоги та спасіння від смерті. Принципово не розділяючи людей на хороших та поганих, Своїх та Чужих, Я. Єлінек таємно переховував усіх, хто потребував притулку та захисту, без огляду на їх релігійну чи етнічну приналежність: рятував євреїв від німців, поляків від бандерівців, а українців та бандерівців від росіян, щоразу ризикуючи власним життям: «Завжди я помагав людям, яким міг допомогти. Жидівській родині, полякам чи бандерівцям, однаково» [8, с. 138]; «Бандерівці – то були українці, вбивали людей, бо хотіли мати свою Україну чисту, як сльоза» [8, с. 108-109]; «І росіянина я ховав. І щоразу мені це вдавалося добре. Я завжди казав, що я євреїв не знаю. Але я знаю людей» [8, с. 109]; «Був для нас усіх лиш один-єдиний Пан Бог» [8, с. 157]. У цих словах священика закодована не декларативна, а глибоко органічна філософія любові до ближнього у дії як універсальний інструмент порятунку кожного людського життя. Інтерпретація у такій перспективі життєвого подвигу Я. Єлінека набуває есхатологічного виміру. Книга є глибоким філософським роздумом про сенс життя на порозі вічності, про мораль, божественну суть та призначення людини, своєрідним підсумком земного шляху, а також заповітом-посланням дев'яностооднорічного автора до всього людства зі словами життєвої мудрості, надією на те, що світом правитиме любов, а не страх та війни.

Християнський подвиг Я. Єлінека – взірць діалогізму, діяльного подолання опозиційності, відкидання абсолюту двополосності у відношенні Свій-Чужий. Якщо для більшості авторів «Волинських хронік», І. Оліча, Е. Крісеової подолання Чужого можливе лише як фізичне переміщення за його кордони, тобто повернення на історичну батьківщину, то для Я. Єлінека це подолання є природно внутрішнім, коли все для нього – Божа рука, всі люди – образи Божі. В оптиці власного щоденника Я. Єлінека оприявнюється метафізичний «левінасівський» модус Волині часів Другої світової війни, де кожен має право на милосердя, право бути почутим і врятованим. Дотримання закону Божого, заповіді любові до ближнього втілюється в житті та відтворюється у мемуарах Я. Єлінека. Крізь призму цього закону у діаді Свій-Чужий обов'язково є місце Іншому, але немає Чужого.

ЛИТЕРАТУРА

1. Біблія, або книги Святого письма Старого й Нового Заповіту: Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / Пер. проф. І. Огієнка. – К. : Українське Біблійне Товариство, 2003. – 1166 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_\(Огієнко\)](http://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_(Огієнко)).
2. Голик Р. Радянська влада та український визвольний рух у Галичині в контексті ідеологічних стереотипів // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – №. 22. – С. 191-208.
3. Колосок Т.С. Роль соціокультурних стереотипів у процесі міжкультурної взаємодії (крізь призму україно-чеської взаємодії у ХХ ст.) // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки: Зб. наукових праць. – Вип. 8. – Луцьк, 2007. - С. 40-47
4. Колосок Т. С. Формування образу "Чужого" засобами масової інформації (Чеська Республіка, 2000 – 2010 рр.): культурологічна студія. Ч. 1 / Т. С. Колосок // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2011. – № 24. – С. 29-34. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

- <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/652/1/Kolosok.pdf>
5. Ніка О. І. Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст. : монографія / Оксана Ніка. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2009. – 444 с.
  6. Чужа О. Чехи розвінчують криваві міфи про бандерівців / Оксана Чужа. - Закарпаття онлайн. – 2017. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/Blogs/139766-Chekhy-rozvinchuiut-kryvavi-mify-pro-banderivtsiv>
  7. Chaloupka O. Příruční slovník české literatury: od počátků do současnosti / Chaloupka Otakar. – Praha : Levné knihy, 2007. – 1116 s.
  8. Jelínek J. Pouštěj chléb svůj po vodě. Mé vzpomínky / Jelínek J. – Praha, 2003. – 230 s.
  9. Olič J. Volyňský dalekohled / Olič Jiří. – Olomouc : Votobia, 2006. – 190 s.
  10. Slovník české literatury. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=999>

REFERENCES

1. Bible or books of Holy scriptures of the Old and New testaments: literally anew translated from the Hebrew and Greek languages into Ukrainian / Translated by prof. I. Ohienko. – K.: Ukrainske biblijne tovarystvo, 2003. – 1166 p. [Electronic resource]. – Available at: [http://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_\(Огієнко\)](http://uk.wikisource.org/wiki/Біблія_(Огієнко)).
2. Roman Holyk. The Soviet Regime and the Ukrainian liberation Movement in Galicia in the context of the ideological stereotypes // *Ukraina: kulturna spadschyna, nacionalna svidomist, derzhavnist.* – 2012. – №. 22. – P. 191-208.
3. Kolosok T.S. A role of sociocultural stereotypes in a process of intercultural cooperation (through the prism of Ukrainian-Czech cooperation in XX century) // *Naukovyj visnyk Volynskogo derzhavnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky: Zb. naukovykh prac.* – Vyp. 8. – Luck, 2007. – P. 40-47.
4. Kolosok T.S. Creating image of “Foreign” by media (CZECH REPUBLIC, 2000 - 2010): CULTURAL STUDIES. Ch. I / T.S. Kolosok // *Naukovyj visnyk Volynskogo derzhavnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky.* – 2011. – № 24. – P. 29-34. [Electronic resource]. – Available at: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/652/1/Kolosok.pdf>
5. Nika O.I. The Modus in old Ukrainian literary language at the end of XVI – the beginning of XVII : monograph / Oxana Nika. – K. : Kyivskij nacionalnyj universytet imeni Tarasa Shevchenka, 2009. – 444 p.
6. Chuzha O. Czechs dispel the myths of bloody Banderivtsi / Oxana Chuzha. – Zakarpattya online. – 2017. - [Electronic resource]. – Available at: <http://zakarpattya.net.ua/Blogs/139766-Chekhy-rozvinchuiut-kryvavi-mify-pro-banderivtsiv>

Volyn region during World War II in Czech literature fact

E. A. Pogrebnyak

Abstract. The article investigates modality of the multinational image of Volyn region during the wartime in the modern Czech literature fact. Research on the issues concerning deconstruction of the opposition Czechs /Ukrainians in paradigm Own/Foreign was based on family saga Y. Olic and memoirs of J.Jelinek. The main principles of above mentioned literary works were studied and were comparatively analyzed within historical and cultural aspects. Apocalyptic modus of Volyn region during wartime was depicted in the work of Y. Olic. Dialogical Christian approach of J. Jelinek’s was shown by description of war in Volyn region as well as images of Ukrainians.

Key words: *Czechs, the images of Ukrainians, Volyn, war, Own/Foreign.*

Волынь времен Второй мировой войны в чешской литературе факта

E. A. Погребняк

Аннотация. Статья посвящена исследованию модальности образа многонациональной Волыни в годы войны в современной чешской литературе факта. На примере семейной саги Й. Олича и мемуаров Я. Елинека производится деконструкция оппозиции чехи-украинцы в парадигме Свой-Чужой. С привлечением историко-культурологического контекста рассмотрены основные принципы поэтики этих произведений, осуществлен их сравнительный анализ. Продемонстрирован апокалиптический модус Волыни времен Второй мировой войны в произведении Й. Олича и диалогический христианский подход Я. Елинека к воспроизведению событий войны на Волыни и образов украинцев.

Ключевые слова: *чехи, образы украинцев, Волынь, война, Свой-Чужой.*